

Taras, Halina

Schyłek kultury trzcinięckiej na Lubelszczyźnie w świetle dotychczasowych badań

Archeologia Polski Środkowowschodniej 2, 368-375

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HALINA TARAS

SCHYLEK KULTURY TRZCINIECKIEJ NA LUBELSZCZYŹNIE W ŚWIETLE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ

I. STAN BADAŃ

Powszechnie uznanym w nowszej literaturze jest fakt wcześniejszego zaniku kultury trzciniackiej (KT) po lewej stronie Wisły niż w Polsce wschodniej i na Ukrainie. O ile jednak w Polsce centralnej i zachodniej Małopolsce schyłek KT i początki kultury łużyckiej (KŁ) są określone precyzyjnie z uwagi na obecność datowników metalowych (skarby, wyposażenie grobowe), a także wypracowanie periodyzacji na podstawie zmienności ceramiki, o tyle na Lubelszczyźnie schyłek KT i początki KŁ w dalszym ciągu określane są w terminami „prawdopodobny”, „przypuszczalny”. Na sytuację taką złożyło się kilka przyczyn, tych samych jakie wpływają na ogólnie słabe rozpoznanie tych kultur: ubogość wyznaczników chronologicznych (głównie metalowych), brak stanowisk zbadanych kompleksowo, dominacja materiałów powierzchniowych, bądź z przypadkowych odkryć, a także nie wypracowanie być może właściwej metody analizy takich materiałów. W ostatnich latach jednak sytuacja ta wydaje się zmieniać na korzyść.

Na zrozumienie schyłku KT nie wpłynęła również korzystnie dowolna interpretacja pojęć „faza przejściowa - faza łódzka”, pod którymi to terminami umieszczano wszystko co odbiegało od podstawowego zestawu cech KT czy KŁ. Przypomnijmy więc pokrótce ewolucję poglądów.

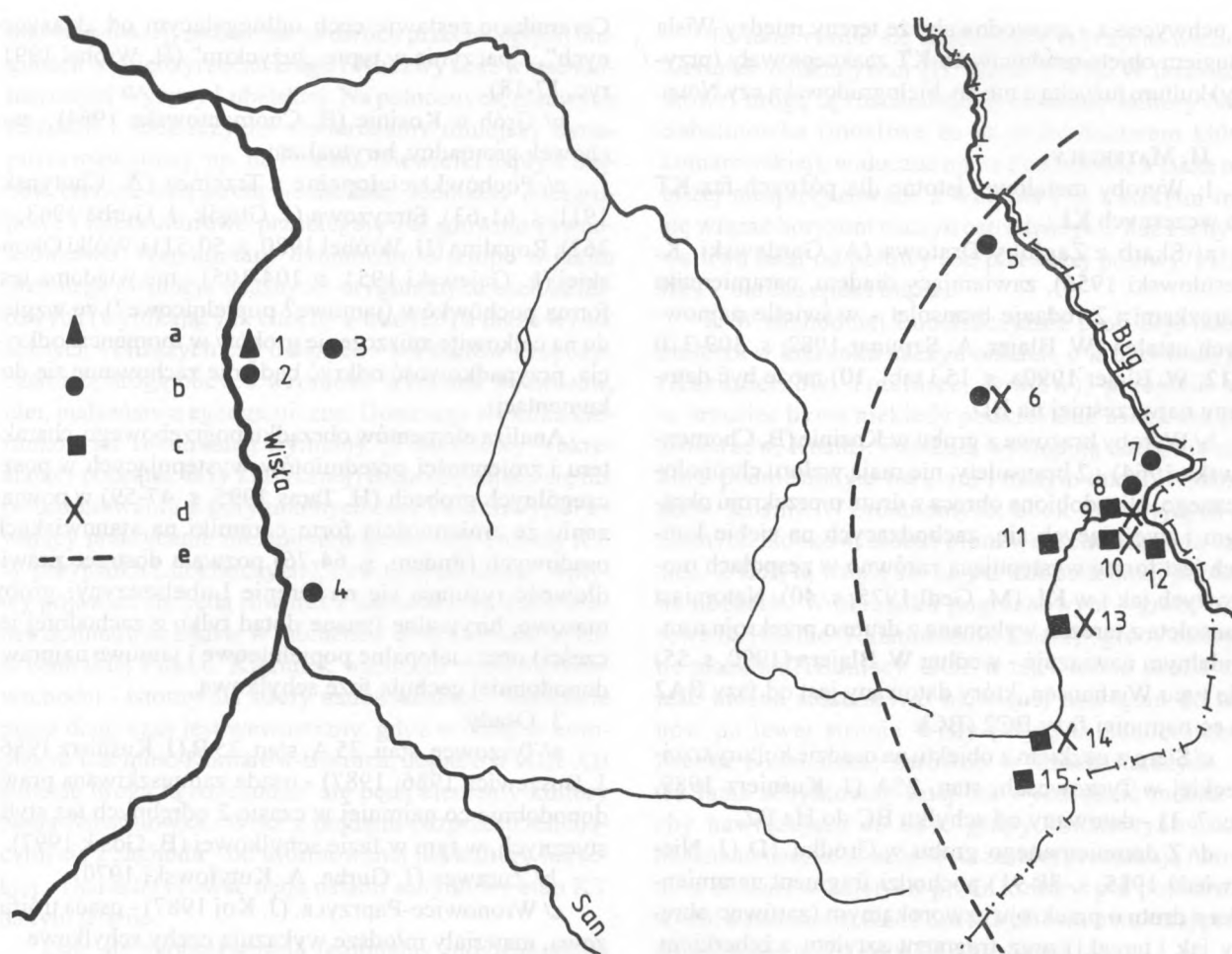
Wyróżnienie przez K. Jażdżewskiego grupy konstantynowskiej, posłużyło A. Gardawskiemu do sformułowania tezy o istnieniu fazy łódzkiej, przejściowej od KT do KŁ. Wyróżnił ją na obszarach Polski środkowej i wschodniej (1959; 1979) a następnie podzielił na 2 etapy rozwojowe (1971), zasadniczo twierdząc jednak, że faza łódzka nie trwała długo, a ze względu na jej przejściowy charakter i wspomnianą krótkotrwałość, nie można jej traktować jako kultury. Faza łódzka traktowana przez niego jako byt odrębny, nie integralnie z KT czy też z KŁ, rozpoczynać się miała w początkach III okresu EB. I tak, dla wschodniej Polski („w niektórych okolicach Podlasia czy też - jeśli chodzi o grupę lubelską - w okolicy Hrubieszowa-Włodzimierza Wołyńskiego”) koniec KT A. Gardawski widzi na przełomie II i III okresu EB, gdyż potem pojawia się tam faza łódzka (1959, s. 140-141). Nadmieniam jednak, że ostatnie zespoły (widzi je np. na obszarze grupy opatowskiej) przetrwały do początku drugiej połowy III okresu epoki brązu (ibidem). Grupa środkowopolska KŁ miała zastępować stopniowo fazę łódzką, jej wpły-

wy obejmowały Roztocze, górne dorzecze Bugu, Hrubieszowskie, Chełmskie i dalej wzdłuż Bugu. Takie stanowiska, jak Trzciniac, Turkowice, Topornica, Bodałów, Młyniska wiązał A. Gardawski z początkami KŁ i datował na Ha A1 (1979, s. 53).

J. Dąbrowski (1972) nie kwestionując związku KT z KŁ na wschodzie Polski, konstatuje brak źródeł umożliwiających precyzyjne datowanie tutaj schyłku KT i początków KŁ. Zważając jednak na okoliczności (datowanie skarbów typu Koszider, brak wczesnych zespołów KŁ, sytuacja kulturowa na Ukrainie), uznaje trwanie KT we wschodniej Polsce do połowy III okresu EB za prawdopodobne. Publikując mapę (nr 8) ze stanowiskami fazy łódzkiej, umieszcza na niej 4 stanowiska po prawej stronie Wisły, m.in. Wolę Przybysławską spod Puław. Niemniej dalej (s. 122) pisze, że: „materiały fazy łódzkiej na terenach na E od Wisły należałoby traktować jako ślady oddziaływań krótkotrwałych lub zbieżności rozwoju form wyrosłych z tego samego podłoża”.

Bezsporne związki między KT i KŁ na Lubelszczyźnie jak i na innych obszarach wschodniej Polski podkreślone są również w nowszych pracach tego badacza (1982, s. 262-263; 1991, *passim*), natomiast rozwój KT datowany jest do końca III okresu EB. J. Dąbrowski nie podziela intencji A. Gardawskiego w rozumieniu fazy łódzkiej, jako niezbędnego i powszechnie występującego etapu rozwoju materiałów. „Wrastanie” KŁ w KT manifestuje się najczęściej nie zespołem form odrębnych lecz koegzystencją nowych i starych (1991, s. 198). Typowe grupy o charakterze przejściowym (w rozumieniu ich przez A. Gardawskiego) J. Dąbrowski widzi w Polsce środkowej - konstantynowska a także, na terenie Niecki Nidziańskiej, grupa bogucicka - tym samym opowiadając się za ich lokalnym charakterem. Na pozostałych zaś terenach proces przechodzenia od KT do KŁ miał przebiegać odmiennie niż w Polsce środkowej w związku z przetrwaniem tam KT do końca III okresu epoki brązu. „Grupę konstantynowską” bądź „fazę konstantynowską” jako jednostkę KŁ wyrosłą na podłożu KT w środkowej Polsce akceptuje również M. Gedl (1967, s. 330; 1988, mapa 29 i s. 613).

A. Matoga (1991, s. 222-223) uważając, że nie jest możliwe rozgraniczenie grupy konstantynowskiej od środkowopolskiej grupy KŁ postuluje likwidację grupy konstantynowskiej jako łącznika między KT i KŁ i zaliczenie materiałów tej grupy do wczesnej fazy KŁ w środkowej Polsce.

Ryc. 1. Lokalizacja stanowisk z materiałami schyłkowej fazy kultury trzcinieckiej na Lubelszczyźnie: 1. Zagłoba - Dratów, 2. Trzciniec, 3. Kazimierzów, 4. Kosin, 5. Wólka Okopska, 6. Wołkowiany (cmentarzysko kultury łużyckiej), 7. Rogalin, 8. Strzyżów, 9. Teptiuków, 10. Hrubieszów-Podgórze, 11. Wronowice-Paprzyca, 12. Gródek, 13. Tyszowce, 14. Podlodów, 15. Żurawce. a - skarb, b - grób/cmentarzysko, c - osada, d - obecność naczyń ostrodennych, e - strefa występowania naczyń ostrodennych.

Mimo słabo sprecyzowanego charakteru styku KT i KŁ w Polsce wschodniej, zgodnie stwierdza się (A. Dąbrowski 1972; 1991; T. Węgrzynowicz 1973) istnienie tutaj we wczesnym materiale KŁ - elementów przeżytkowych z KT widocznych w technologii, formie i zdobnictwie naczyń.

Z zestawionych poglądów wynika, że mimo różnych ujęć znaczeniowych terminów „faza łódzka, faza przejściowa, grupa konstantynowska”, dość zgodnie w nowszej literaturze neguje się jej występowanie we wschodniej Polsce. Ponadto nie kwestionowany jest fakt wytworzenia się we wschodniej Polsce (w tym na Lubelszczyźnie) KŁ na bazie KT co pośrednio potwierdzają elementy przeżytkowe, choć zasadniczo nieliczne są te, które A. Gardawski wyróżnił jako cechy charakterystyczne dla fazy łódzkiej.

M. Gedl na konferencji poświęconej początkom kultur pól popielnicowych (1991, s. 262) postawił zasadni-

cze pytanie: „jeżeli kultura trzciniecka była czynnikiem kulturotwórczym, to dlaczego proces formowania się kultury typu pól popielnicowych nie miał miejsca także dalej na wschodzie, we wschodniej części zespołu Trzciniec-Komarów-Sośnica?” Odpowiedź określać jednak powinna nie tyle „czy?” ale „w jaki sposób?” manifestuje się udział KT w powstaniu KŁ. Udział KT to potencjał demograficzny. Niewielki wpływ kulturowy ma ściśle regionalny wymiar (jak np. grupa konstantynowska w centralnej Polsce ale też różnorakie przeżytki na Lubelszczyźnie) nie daje zaś zasadniczych zrębów „nowego ładu”, stwierdzanego w materiale źródłowym. Schyłek KT to czas szukania nowych wzorców i możliwości - etap ten, niekiedy wydłużony w czasie, może więc być postrzegany jako okres krzyżowania się elementów różnej proweniencji. Różnorakie okoliczności - migracje, słabość lokalnej społeczności czy też jej większa podatność na wpływy zachodnie i szereg innych przyczyn, często trudnych

do uchwycenia - spowodowały, że tereny między Wisłą i Bugiem objęte osadnictwem KT zaakceptowały (przyjęły) kulturę łużycką a nie np. bielogrudowską czy Noua.

II. MATERIAŁY

1. Wyroby metalowe, istotne dla późnych faz KT lub wczesnych KŁ:

a/ Skarb z Zagłoby-Dratowa (A. Gardawski, K. Wesołowski 1956), zawierający diadem, naramienniki z tarczками i 2 rodzaje bransolet - w świetle najnowszych ustaleń (W. Blajer, A. Szpunar 1982, s. 309-310 i 312; W. Blajer 1990a, s. 15 i tabl. 10) może być datowany najwcześniej na BD.

b/ Wyroby brązowe z grobu w Kosinie (B. Chomentowska 1964) - 2 bransolety, nie mają waloru chronologicznego. Niezdobiona obręcz z drutu o przekroju okrągłym i zwężających się, zachodzących na siebie końcach jest formą występującą zarówno w zespołach mogiłowych jak i w KŁ (M. Gedl 1975, s. 40). Natomiast bransoleta z tarczką wykonana z drutu o przekroju romboidalnym nawiązuje - według W. Blajera (1990, s. 55) - do typu Wixhausen, który datowany jest od fazy BA2 do co najmniej fazy BC2 (BC).

c/ Sierp z guzkiem z obiektu na osadzie kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, stan. 25A (J. Kuśnierz 1989, ryc. 7: 1) - datowany od schyłku BC do Ha B2.

d/ Z domniemanego grobu w Gródku 1D (J. Niedźwiedź 1985, s. 88-91) pochodzi fragment naramiennika z drutu o przekroju czworokątnym (zarówno obręczy jak i tarczki) oraz fragment sztyletu z żeberkiem. Bransolety takie występują w II i III EB (W. Blajer 1984; M. Gedl 1980).

d/ Szpila uchata z osady w Teptiukowie (J. Niedźwiedź, H. Taras 1997, ryc.) zbliżona do późnego typu szpil kultur mogiłowych (M. Gedl 1975), znaleziona na złożu wtórnym w stropie obiektu wczesnośredniowiecznego lecz związana z osadą KT- a datowana na schyłek BC lub BD.

e/ Znaleziska luźne: Gródek 1D - szpila z tarczką (J. Ryń 1987, tabl. XXIII: 2), sierp z guzkiem (T. Poklewski 1958, tabl. XIV: 3), Ślipcze - sztylet (S. Czopek 1996, ryc. 63), Topornica - bransoleta, Modryniec - naramiennik (A. Kokowski 1993, ryc. 2), Przewodów - siekierka (J. Niedźwiedź 1991, ryc. 4: 1), Komarów - sierp z guzkiem (J. Kuśnierz 1988, ryc. 1: c). Wszystkie wymienione wyroby - bez możliwości ustalenia kontekstu kulturowego - mogą pochodzić ze środkowej lub młodszej epoki brązu i wiązać się zarówno z osadnictwem KT jak i KŁ.

2. Zespoły grobowe:

a/ Kurhan w Kazimierzowie¹ (H. Taras 1995, s. 186-187) - pochówek gromadny podkurhanowy, birytualny.

Ceramika o zestawie cech odbiegającym od „klasycznych”, 1 naczynie w typie „łużyckim” (H. Wróbel 1991, ryc. 17-18).

b/ Grób w Kosinie (B. Chomentowska 1964) - pochówek gromadny, birytualizm.

c/ Pochówki ciałopalne z Trzcińca (A. Chotyński 1911, s. 61-63), Strzyżowa (J. Głosik, J. Gurba 1963, s. 362), Rogalina (H. Wróbel 1980, s. 50-51) i Wólki Okopskiej (L. Gajewski 1951, s. 104-105) - nie wiadoma jest forma pochówków (jamowe? popielnicowe?) ze względu na całkowite zniszczenie grobów w momencie odkrycia, przypadkowość odkryć bądź nie zachowanie się dokumentacji.

Analiza elementów obrządku pogrzebowego, charakteru i zmienności przedmiotów występujących w poszczególnych grobach (H. Taras 1995, s. 47-59) w powiązaniu ze zmiennością form ceramiki na stanowiskach osadowych (ibidem, s. 64-76) pozwala dostrzec prawidłowość rysującą się na terenie Lubelszczyzny: groby masowe, birytualne (znane dotąd tylko z zachodniej jej części) oraz ciałopalne popielnicowe i jamowe najprawdopodobniej cechują fazę schyłkową.

3. Osady:

a/ Tyszowce, stan. 25 A, stan. 25 B (J. Kuśnierz 1986; J. Buszewicz 1986; 1987) - osada zamieszkiwana prawdopodobnie co najmniej w czasie 2 odrębnych faz stylistycznych, w tym w fazie schyłkowej (B. Gosik 1997).

b/ Żurawce (J. Gurba, A. Kutylowski 1970)

c/ Wronowice-Paprzyca. (J. Koj 1987) - osada trójfazowa, materiały młodsze wykazują cechy schyłkowe.

d/ Hrubieszów-Podgórze, stan. 5. (E. Banasiewicz i inni 1992. J. Niedźwiedź, W. Panasiewicz 1994)²

e/ Podlodów, stan. 2. (J. Bagińska, E. Banasiewicz 1994; J. Bagińska 1996; Bagińska i inni 1997).

f/ Teptiuków, stan. 6 (J. Niedźwiedź 1995; 1996).

Żadna z osad nie została przebadana całkowicie, nie opublikowano też kompleksowo materiałów z badań.

III. WNIOSKI

„Powstawanie kultury to proces ciągły” (J. Dąbrowski 1991, s. 195) stąd próby precyzyjnego rozgraniczenia najwcześniejszych zespołów łużyckich od, w tym przypadku, poprzedzających je zespołów KT wydają się mało skuteczne. Na przykładzie osad wielofazowych - zasiedlanych przez kilka kolejnych pokoleń (np. S. Kadrow 1991; J. Górski 1991; 1992) obserwować można zmienność kultury, jej ciągłe stawanie się. Lecz nową kulturę postrzegamy w sposób oczywisty dopiero w momencie pełnego wykształcenia się jej swoistych cech.

Rozwój KT na Lubelszczyźnie cechuje się zróżnicowanym dynamizmem. Większy dynamizm (postrzegany głównie w zmienności stylistyki) cechuje poszczególne regiony osadnicze w strefie Wyżyny Lubelskiej i Zachod-

¹ Badania W. Misiewicz w 1983 i 1985 r.

² Materiały opracowywane są przez W. Komana, który wstępnie wnioski przedstawił na seminarium w Bortatyczach w dn. 20.VI.1996.

dniowołyńskiej, zwłaszcza na dwóch przeciwległych biegunach w międzyrzeczu Bugu i Huczwy oraz w zachodniej części Wyżyny Lubelskiej. Na północnych, niżowych terenach Lubelszczyzny stwierdzamy mniejszy dynamizm rozwojowy, np. na Polesiu. Niewielki napływ brązów cechuje całą strefę wschodnią. Kontakty intergrupowe i interkulturowe przebiegają zaś głównie równoleżnikowo. Wspomniany dynamizm to tempo w jakim przebiega ewolucja własnych, oryginalnych cech kulturowych (wynikających choćby z tradycji) a także wynik różnych - bliższych czy dalszych - kontaktów i zapożyczenia tą drogą obcych wzorców: wymiana wytworów, idei, małżeństwa egzogamiczne. Dostrzega się kilka kierunków tak rozumianej wymiany. „Południowy” (określający początek fazy klasycznej) rozpoczynający się tuż po uformowaniu się oryginalnych cech kulturowych i trwający praktycznie niezmiennie przez cały rozwój KT. W przypadku Lubelszczyzny, t.zw. „południowe” wpływy pojawiać się będą również z zachodu. Ten zaś kierunek dominować będzie w momencie uformowania się KŁ w centralnej Polsce. Kierunek wschodni i południowo-wschodni - istotny dla strefy nadbużańskiej - właściwie przez długi czas jest wewnętrzny, gdyż w obrębie kompleksu Trzciniec-Komarów-Sośnica; dopiero w XIII-XII stuleciu drogą tą rozchodzić się będą elementy kultury Noua-Sabatinowka. Wraz z prądami rozprzestrzeniającymi się z zachodu - od uformowanej już kultury łuzyckiej - charakteryzować będą ostatni schyłkowy etap KT na tym terenie.

Daje się zaobserwować regionalny indywidualizm w rozwoju KT w poszczególnych regionach Lubelszczyzny, który nasila się w schyłkowej fazie. Część tych zmian ma jednak szerszy, ogólnotrzciniński wymiar, np. stopniowe zwiększanie się udziału naczyń niezdobionych oraz z niepogrubioną krawędzią wylewu, zmiany proporcji naczyń. Poniżej przedstawiono kierunki zmian regionalnych.

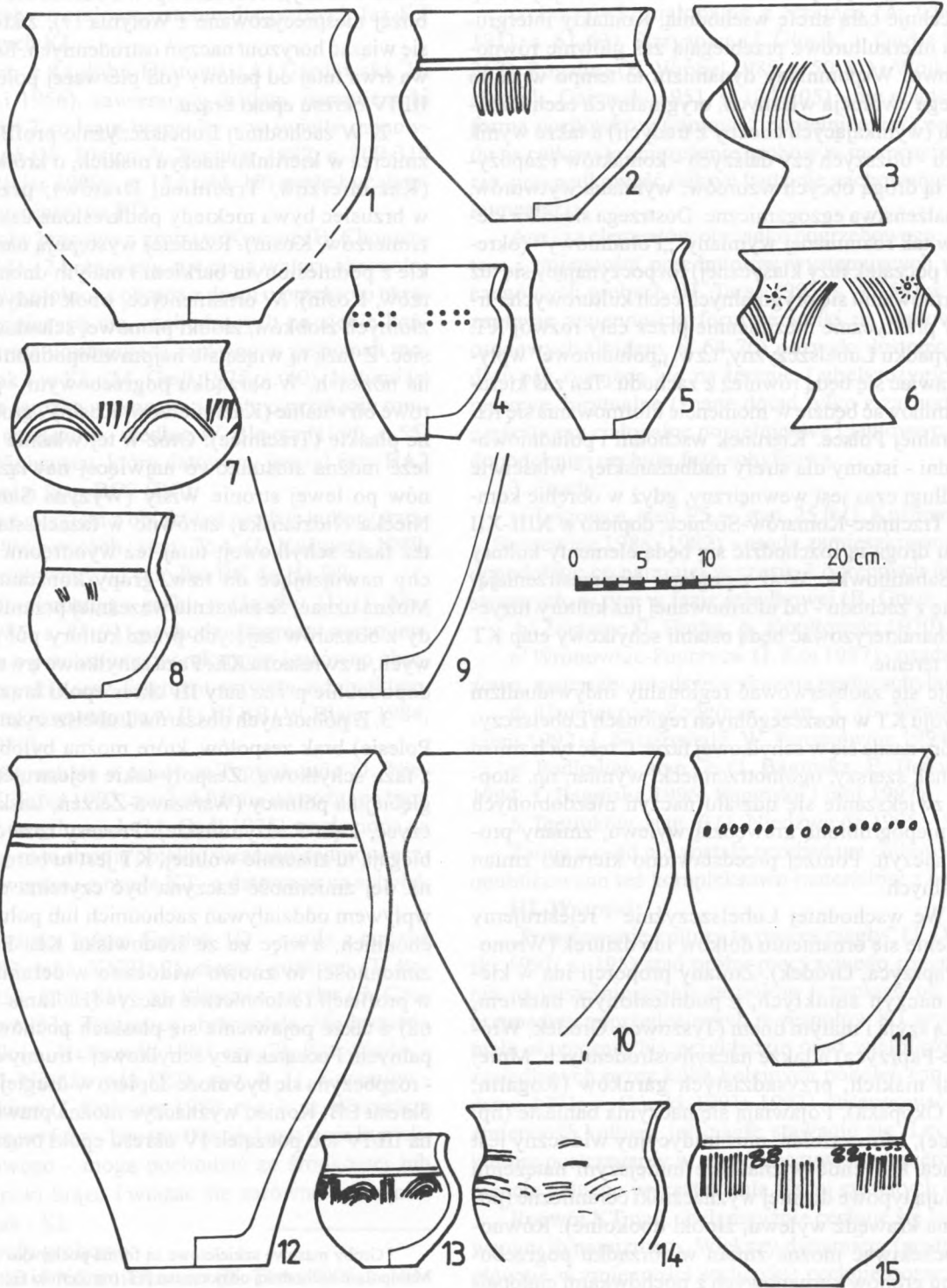
1. We wschodniej Lubelszczyźnie - rejestrujemy pojawienie się ornamentu dołków lub dziurek (Wronowice-Paprzyca, Gródek). Zmiany proporcji idą w kierunku naczyń smukłych, z podniesionym barkiem, z krótką szyją i małym dnem (Tyszowce, Gródek, Wronowice-Paprzyca) a także naczyń ostrodennych. Mniej zaś jest niskich, przysadzistych garnków (Rogalin, Wolka Okopska). Pojawiają się naczynia baniaste (np. Żurawce). Mimo zmian, nurt tradycyjny widoczny jest do końca KT, choć w znacznie mniejszym natężeniu występują typowe dla niej wyznaczniki ceramiczne (pogrubiona krawędź wylewu, żłobki dookolne). Równoległe oczekiwać można zmian w obrządku pogrzebowym: od grobów kurhanowych z pochówkami ciepłymi warstwowymi i szkieletowymi (tylko domniemane, np. w kurhanach z Tyszowic) do grobów płaskich z popielnicowych i jamowych (brak pewnych zespołów).

To tutaj rysuje się szczególnie wyraźnie wschodni kierunek oddziaływań (H. Taras 1995). W fazie schyłkowej drogą tą rozchodzą się elementy kultury Noua-Sabatinowka (możliwe że za pośrednictwem kultury komarowskiej), widoczne np. w Podlodowie a także inne, bliżej niesprecyzowane z Wołynia (?), z którymi może się wiązać horyzont naczyń ostrodennych. Faza schyłkowa trwa tutaj od połowy (od pierwszej połowy?) III do III/IV okresu epoki brązu.

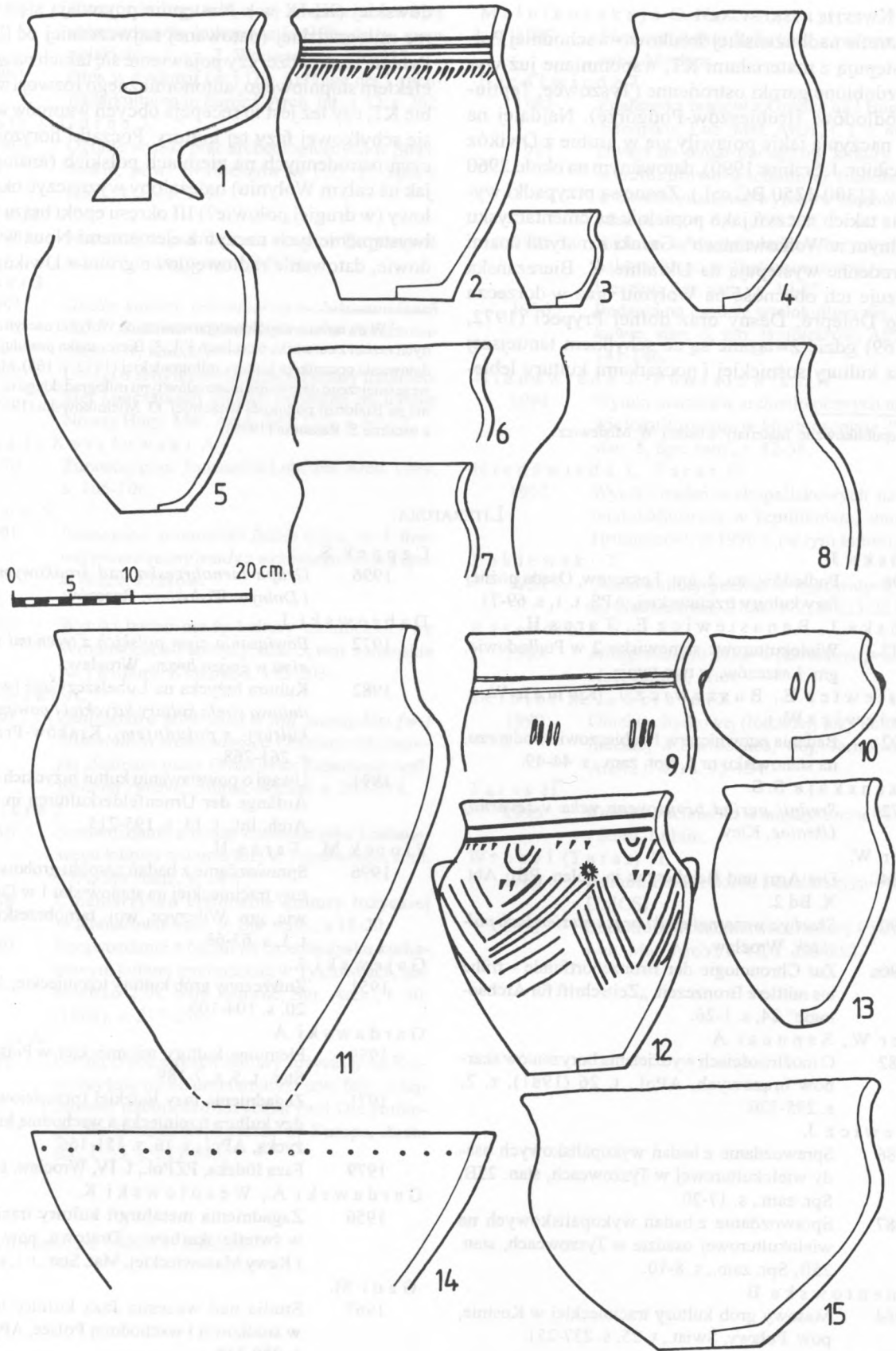
2. W zachodniej Lubelszczyźnie profilacja naczyń zmierza w kierunku naczyń niskich, o krótkich szyjach (Kazimierzów, Trzciniec, Dratów); przejście szyi w brzusiec bywa niekiedy podkreślone uskokiem (Kazimierzów, Kosin). Rzadziej występują naczynia smukłe z podniesionym barkiem i małym dnem (Kazimierzów, Kosin). W ornamentyce, obok tradycyjnych poziomych żłobków, żłobki pionowe, schodzące na brzusiec. Z fazą tą wiążą się najprawdopodobniej pucharki na nóżkach. W obrządku pogrzebowym - groby zbiorowe birytualne (Kazimierzów, Kosin)³, groby ciepłopalne płaskie (Trzciniec). Otóż w tej właśnie strefie znaleźć można stosunkowo najwięcej nawiązań do terenów po lewej stronie Wisły (Wyżyna Sandomierska, Niecka Nidziańska) zarówno w fazach starszych, jak też fazie schyłkowej; tutaj też wyodrębnić można cechy nawiązujące do t.zw. grupy konstantynowskiej. Można uznać, że znacznie wcześniej przenikają tu trendy z obszarów zajętych przez kultury pół popielnicowych, a zwłaszcza KŁ. Faza schyłkowa trwa tutaj prawdopodobnie przez cały III okres epoki brązu.

3. Z północnych obszarów Lubelszczyzny (Podlasie, Polesie) brak zespołów, które można byłoby powiązać z fazą schyłkową. Zespoły takie rejestrujemy dopiero głębiej na północy (Warszawa-Zerzeń, Laski Stare, Puczyce, Łąki Radzymańskie). Procesy rozwojowe przebiegają tu znacznie wolniej, KT jest tu bardziej statyczna. Jej zmienność zaczyna być czytelna dopiero pod wpływem oddziaływań zachodnich lub południowo-zachodnich, a więc ze środowiska KŁ. Przejawy tej zmienności to znowu widoczne w ceramice zmiany w profilacji i zdobnictwie naczyń (H. Taras 1995, s. 64-68) a także pojawienie się płaskich pochówków ciepłopalnych. Początek fazy schyłkowej - trudny do ustalenia - rozpoczyna się być może dopiero w drugiej połowie III okresu EB. Koniec wyznaczyć można prawdopodobnie na III/IV lub początek IV okresu epoki brązu.

³ Groby masowe szkieletowe są formą pochówku występującą w Małopolsce zachodniej od początku KT (np. Żerniki Górne) do jej końca (np. Bocheniec). Nowsze badania (M. Florek, H. Taras 1996) wykazały obecność specyficznych, wieloelementowych obiektów sepulkralnych, wykorzystywanych przez dłuższy okres czasu (Dacharzew). Możliwe, że do takich obiektów należy Kazimierzów.

Ryc. 2. Materiały schyłkowej fazy kultury trzcinieckiej: 1-7 - Trzciniec, 8-9 - Kosin, 10-15 - Kazimierzów.

Ryc. 3. Materiały schyłkowej fazy kultury trzcinieckiej: 1-3, 5 Tyszowce, 4 - Podlodów, 6, 13 - Teptiuków, 7-8 - Żurawce, 9-12, 14, 15 - Hrubieszów-Podgórze.

IV. KWESTIE DYSKUSYJNE

W strefie nadbużańskiej środkowo-wschodniej Polski występują z materiałami KT, wspomniane już wyżej, niezdobione garnki ostrodenne (Tyszowce, Teptióków, Podlodów, Hrubieszów-Podgórze). Najdalej na zachód naczynia takie pojawiły się w grobie z Dwikóz (J.M. Ścibior, J. Ścibior 1990), datowanym na około 2960 BP conv. (1300-1250 BC cal.). Znane są przypadki wystąpienia takich naczyń jako popielnic na cmentarzysku ciepłopalnym w Wołkowianach⁴. Garnki z małymi dnami lub ostrodenne występują na Ukrainie. Z. Biezeńska sygnalizuje ich obecność na Wołyniu oraz w dorzeczu górnego Dniepru, Desny oraz dolnej Prypeci (1972, s.165-169) gdzie związane są ze schyłkiem tamtejszej KT oraz kultury sośnickiej i początkami kultury lebie-

dowskiej (XI-IX w.). Następnie pojawiają się w kulturze miłogradzkiej (datowanej najwcześniej od IX w.)⁵. Pytanie zasadnicze: czy pojawienie się takich naczyń jest efektem stopniowego, autonomicznego rozwoju w obrębie KT, czy też jest to recepcja obcych wzorców w okresie schyłkowej fazy tej kultury. Początki horyzontu naczyń ostrodennych na ziemiach polskich (analogicznie jak na całym Wołyniu) należałoby wyznaczyć około połowy (w drugiej połowie?) III okresu epoki brązu (współwystąpienie tych naczyń z elementami Noua w Podlodowie, datowanie radiowęglowe grobu z Dwikóz).

⁴ Niepublikowane materiały z badań W. Misiewicz.

⁵ W związku z współwystępowaniem na Wołyniu naczyń ostrodennych razem z ceramiką o cechach KT, Z. Biezeńska postuluje rewizję datowania początków kultury miłogradzkiej (1972, s. 168). Możliwość wcześniejszego datowania materiałów typu miłogradzkiego na Wołyniu niż na Białorusi podniosła wcześniej O. Mielnikowska (1967, s. 163) a ostatnio S. Rassadin (1989).

LITERATURA:

- Bagińska J.
1996 Podlodów, sta. 2, gm. Łaszczów, Osada późnej fazy kultury trzcinieckiej, APŚ, t. 1, s. 69-71.
- Bagińska J., Banasiewicz E., Taras H.
1997 Wielokulturowe stanowisko 2 w Podlodowie, gm. Łaszczów, w tym tomie.
- Banasiewicz E., Buszewicz J., Koman W., Panasiewicz W.
1992 Badania ratownicze w Hrubieszowie-Podgórzu, na stanowisku nr 5, Spr. zam., s. 44-49.
- Berezanskaja S. S.
1972 *Srednij period bronzowego veka v severnoj Ukrainie*, Kiev.
- Blajer W.
1984 Die Arm und Beinbergen in Polen, Pbf, Abt. X, Bd 2.
1990 *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich*, Wrocław.
1990a Zur Chronologie der Bronzhortfunde - frühe bis mittlere Bronzezeit, „Zeitschrift für Archäologie” 24, s. 1-26.
- Blajer W., Szpunar A.
1982 O możliwościach wydzielenia horyzontów skarbów brązowych, APol., t. 26 (1981), z. 2, s. 295-320.
- Buszewicz J.
1986 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych osady wielokulturowej w Tyszowcach, stan. 25B, Spr. zam., s. 17-20.
1987 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wielokulturowej osadzie w Tyszowcach, stan. 25B, Spr. zam., s. 8-10.
- Chomentowska B.
1964 Masowy grób kultury trzcinieckiej w Kosinie, pow. Puławy, Świat., t. 25, s. 237-251.
- Chotyński A.
1911 Zabytki przedhistoryczne z Dratowa, Trzcina, Żmijowisk i innych wsi w pow. puławskim, Świat., t. 9, s. 47-70.
- Czopek S.
1996 *Grupa tarnobrzeska nad środkowym Sanem i Dolnym Wisłokiem*, Rzeszów.
- Dąbrowski J.
1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław.
1982 *Kultura łużycka na Lubelszczyźnie [w:] Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z południem*, Kraków-Przemysł, s. 261-268.
1991 Uwagi o powstawaniu kultur łużyckich [w:] *Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa*, Arch. Int., t. 13, s. 195-215.
- Florek M., Taras H.
1996 Sprawozdanie z badań zespołu grobowego kultury trzcinieckiej na stanowisku 1 w Dacharzewie, gm. Wilczyce, woj. tarnobrzeskie, APŚ, t. 1, s. 63-68.
- Gajewski L.
1951 Zniszczony grób kultury trzcinieckiej, ZOW, R. 20, s. 104-105.
- Gardawski A.
1959 Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, Mat. Star., t. 5, s. 7-189.
1971 Zagadnienia fazy łódzkiej (przejściowej) między kulturą trzciniecką a wschodnią kulturą łużycką, APol., t. 16, s. 151-166.
1979 Faza łódzka, PZPol., t. IV, Wrocław, s. 49-52.
- Gardawski A., Wesołowski K.
1956 Zagadnienia metalurgii kultury trzcinieckiej w świetle skarbów z Dratowa, pow. Puławy i Rawy Mazowieckiej, Mat. Star., t. 1, s. 59-103.
- Gedl M.
1967 Studia nad wczesną fazą kultury łużyckiej w środkowej i wschodniej Polsce, APol., t. 12, s. 280-318
1975 *Kultura przedłużycka*, Wrocław.
1980 Die Dolche und Stabdolche in Polen, Pbf, Abt. XIII, Bd 7.

- 1988 Rozwój kultury łużyckiej w epoce brązu i jej zróżnicowanie kulturowe [w:] Pradzieje ziem polskich, t. 1, cz. 2, Warszawa, s. 520-527.
- 1991 Głos w dyskusji (w:) Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa, Arch. Int., t. 13, s. 262.
- Głosik J., Gurba J.
1963 Ogólne wyniki prac archeologicznych w Strzyżowie, pow. Hrubieszów w 1961 r., Spraw. Arch., t. 15, s. 362.
- Gosik B.
1997 *Materiały z epoki brązu z osady w Tyszowcach, stan. 25 B*, (mps mgr UMCS).
- Górski J.
1991 *Osada kultury trzcinieckiej w Jakuszowicach Cz. I. Badania Archeologiczne w Jakuszowicach*, t. 1, Kraków.
- 1992 Uwagi o schyłkowych fazach kultury trzcinieckiej i początkach kultury łużyckiej na terenie Nowej Huty, Mat. Arch. NH, t.15, s. 63-72.
- Gurba J., Kutylowski A.
1970 Żurawce, pow. Tomaszów Lub., Inf. Arch. 1969, s. 105-106.
- Kadrow S.
1991 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. I. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.
- Koj J.
1987 Wyniki badań osady kultury trzcinieckiej we Wronowicach-Paprzycy, stan. 5, woj. zamojskie [w:] Kultura, Kraków, s. 193-203.
- Kokowski A.
1993 *Znalezisko z Modryńca w woj. zamojskim [w:] Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata quae Franciscus Rożnowski redigendum curavit*, Słupsk-Poznań s. 207-214.
- Kuśnierz J.
1986 Sprawozdanie z badań cmentarzyska kurhanowego kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, stan. 25A, Spr. zam., s. 14-17.
- 1988 Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Komarowie stan. 9, Spr. zam., s.18-20.
- 1989 Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, stanowisko 25A, woj. Zamość, Spr. Arch., t. 40: (1988), s. 217-230.
- Matoga A.
1991 Uwagi o początkach kultury łużyckiej na Kielecczyźnie na tle problematyki tzw. fazy przejściowej trzciniecko-łużyckiej [w:] Die Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa, Arch. Int., t. 13, s. 217-245.
- Melnikovskaja O. N.
1967 *Plemena Jużnoj Belorussii v rannem żeleznom veke*, Moskwa.
- Niedźwiedź J.
1985 Znaleziska brązów z Gródka nad Bugiem, woj. zamojskie, Lub. Mat. Arch., t. 1, s. 88-91.
- 1991 Uwagi na temat początków kultury łużyckiej w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie w świetle znalezisk wyrobów brązowych, Lub. Mat. Arch., t. 6, s. 267-274.
- 1995 Badania na osadzie kultury łużyckiej z okresu halsztackiego w Teptiukowie stan. 6, gm. Hrubieszów, Spr. zam., s. 19-23.
- 1996 Badania na osadzie wielokulturowej w Teptiukowie, stan. 6, gm. Hrubieszów, APŚ, t. 1, s. 141-146.
- Niedźwiedź J., Panasiewicz W.
1994 Wyniki nadzorów archeologicznych na osadzie wielokulturowej w Hrubieszowie-Podgórzu stan. 5, Spr. zam., s. 52-58.
- Niedźwiedź J., Taras H.
1997 Wyniki badań wykopaliskowych na osadzie wielokulturowej w Teptiukowie, stan. 6, gm. Hrubieszów, w 1996 r. (w tym tomie).
- Poklewski T.
1958 Osada kultury pucharów lejkowatych w Gródku Nadbużnym, APol., t. 2, s. 323-327.
- Rassadin S. S.
1989 *Milogradskaja kultura (aktualnye problemy issledowanija)*, Kiev.
- Ścibior M. J., Ścibior J.
1990 Obiekt schyłkowej (łódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikozach, woj. Tarnobrzeg, Spr. Arch., t. 41, s. 95-124.
- Taras H.
1995 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin.
- Wróbel (Taras) H.
1980 Kultura trzciniecka na Lubelszczyźnie (mps mgr UMCS).
- 1991 Badania nad osadnictwem kultury trzcinieckiej, Lub. Mat. Arch., t. VI, s. 292-252.